

10 НОЕМВРИ 1989 Г. И КРАЯТ НА КОМУНИЗМА В БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПА

урок за гимназиален етап, разработен по повод 30 години от 10.11.1989 г.

автор: дн Момчил Методиев

След Втората световна война Европа е разделена на два големи политически блока. Това е периодът на „Студената война“, за която всички знаят, че всеки миг може да стане гореща, защото и двете страни имат ядрени оръжия, достатъчни за унищожаването на цялата планета. След като се възстановява от войната с помощта на САЩ, в Западна Европа се утвърждава пазарната икономика и демократичната политическа система, в основата на която стои идеята за плурализъм на мненията, свободните избори и защитата на правата на човека. В страните от Източна Европа се утвърждава комунистическата система, която копира държавата, изградена след Болшевишката революция от 1917 г. в Съветския съюз. Комунизмът, заедно с нацизмът или фашизмът, са големите тоталитарни идеологии на ХХ век. Тоталитарни, защото една партия контролира властта в държавата, медиите и публичното пространство, изборите са формални, а политическите репресии или опасността от тях е всекидневие, с което се съобразяват всички. В тези страни разделението на властите е непознато, правото на свободно изразяване на мнението е силно ограничено, а правата на човека формално са вписани в законите, но няма механизми за тяхната защита. В Източна Европа държавата налага като единствено допустима комунистическата идеология, което води до забраната за защитата и разпространението на други убеждения. В тези държави непозната е и свободата на движение – хората не могат да пътуват свободно в чужбина, границите са строго охранявани, а право да живеят в големите градове имат само хората със съответното „жителство“. В най-голяма степен от това страдат германците, тъй като жителите на комунистическа Източна Германия не могат да се преселят в по-богатата Западна Германия – след войната страната е разделена на две части, а през 1961 г. властите на Изток издигат стена, която разделя и Източен от Западен Берлин. Стената става видим символ на разделението на континента, означавано и с термина „Желязна завеса“. От това обаче страдат и българите, които не могат да пътуват дори в Гърция и Турция.

В историята има години, в които дълго трупани и неразрешени с десетилетия конфликти внезапно се разрешават. Повратни точки не само за голямата история, но и за живота на цели поколения. Такава година за цяла Европа е 1989 г., когато изглеждалите непоклатими комунистическите режими рухват. Рухване, изненадало не само жителите на Източна Европа, но и почти всички изследователи и политици от двете страни на Желязната завеса. Най-важната характеристика на революцията от 1989 г. в почти цяла Източна Европа, включително и в България, е че тя остава „нежна“ и избягва кръвопролитията, характерни за всяка революция. Тя става възможна заради икономическата криза на комунистическата система, заради липсата на легитимност на комунистическите ръководства, но и благодарение на съпротивата, организирана от зараждащото се гражданско общество.

„Преустройство“ или „снишаване“: промените в Съветския съюз и България

През 1985 г. на власт в Москва идва нов лидер на Комунистическата партия на Съветския съюз – Михаил Горбачов. Той започва реформи, известни като „преустройство“ и „гласност“, в центъра на които е възможността за по-голяма свобода в изказването на мнения. В Съветския съюз започват да излизат немислими и забранявани статии, книги, филми. Все повече стават данните за репресиите от епохата на Сталин, за милионите жертви, загинали вследствие на политически репресии и гладна смърт, за „Архипелага“ от съветски концлагери. Става ясно, че Москва е склонна да допусне на власт в другите страни от Източна Европа да дойдат ръководства, които отговорят в по-голяма степен на желанията на своите граждани. Първа от това се възползва Полша, която още през 1980 г. е обзета от масови стачки срещу комунистическата диктатура, организирани от местния профсъюз „Солидарност“, ръководен от Лех Валенса.

По същото време в България се развиват обратни процеси. Още преди идването на власт на Горбачов ръководената от Тодор Живков Българска комунистическа партия (БКП) започва политика за тотална асимилация на българските турци. Само за два месеца в края на 1984 г. и началото на 1985 г. принудително са сменени имената на българските турци - жертва на тази мярка стават 822 588 души или приблизително 1/10 от гражданите на страната. Страната е залята от мощна националистическа кампания, смяната на имената предизвиква недоволство, бунтове и терористични атаки, а организаторите на протестите са изпращани в концлагера „Белене“.

Отношението на БКП към „преустройството“ е двузначно. Формално България обещава отново да последва съветския пример, но в реч от 1987 г. Живков произнася станалите впоследствие легендарни думи: „Ще се снишим да видим как ще мине тази буря и, ако не мине бурята, тогава ще се преустройваме“. С това той заявява недоверието си към реформите в Съветския съюз и отваря пропаст между управляващите и очакванията на хората, които гледат с надежда към новите политически промени.

„Смогът се стелеше над обществото“: появява на гражданските организации

Недоволството в България се фокусира върху екологични и правозащитни каузи. Първите протести избухват в Русе. Взривът през 1986 г. в Атомната електроцентраля в Чернобил предизвиква радиоактивен облак, достигнал и до България, за който властите запазват пълно мълчание. Разтревожени, хората се информират само по слухове. По същото време Русе редовно е обгазявано с хлор от химическия завод в съседния румънски град Гюргево. Властите не могат или не искат да решат проблема, което принуждава хората да излязат на улицата. Първите протести са организирани от шест жени. В началото шествията са малобройни, но с времето хората се увеличават, те са водени от жени и майки, нерядко с бебешките си колички. На организираната на 10 февруари 1988 г. демонстрация се стичат 2000 души, нещо немислимо до този момент. Протестът е заснет от режисьора Юрий Жиров в документалния филм „Дишай“. Премиерата на филма на 8 март 1988 г. в Дома на киното в София завършва със създаването на Обществения комитет за екологична защита на Русе

(Комитетът) – една от първите неразрешени от властите граждански организации, която си поставя екологични цели. За председател на Комитета е избран известният писател и сценарист Георги Мишев, а в него влизат и други известни интелектуалци. През април 1989 г. организацията прераства в Независимо сдружение „Екогласност“, което се опитва да получи юридическа регистрация. Години по-късно, когато разказва за причините за създаване на Комитета, Георги Мишев казва: „Смогът се стелеше над обществото“.

Няколко месеца по-рано, на 16 януари 1988 г. в град Септември е учредена и първата правозащитна организация, станала известна като Независимото дружество за защита правата на човека (Дружеството). Учредено е в дома на дългогодишния политически затворник Илия Минев и обединява предимно репресирани от властите хора, между които и православни свещеници. През следващите месеци активистите на Дружеството се застъпват за нарушените човешки права на българските турци и информират западните медии за това. Дейността на Дружеството е внимателно следена от Държавна сигурност, лидерите му са подлагани на репресии, а част от тях са експулсирани от страната. За секретар на Дружеството е избран поетът Петър Манолов, който в началото на 1989 г. е арестуван, а архивът му е иззет. В отговор той обявява гладна стачка, която завършва с успех. Архивът му е върнат на 11 февруари 1989 г., но по-късно властите го експулсират от страната.

На 3 ноември 1988 г. в една от залите на Софийския университет е учреден и Клубът в защита на гласността и преустройството (Клубът). Групата обединява известни интелектуалци и правозащитници, между които и членове на БКП, разочаровани от политиката на „снишаване“ на българското ръководство. Като неин лидер се утвърждава философът Желю Желев, автор на забранената книга „Фашизмът“, в която комунистическата държава е сравнена с нацистката. Написана през 1967 г., книгата е издадена едва през 1982 г., за да бъде отново забранена веднага след това.

На 7 февруари 1989 г. в Стара Загора в дома на Константин Тренчев е учреден е Независимия профсъюз „Подкрепа“. В началото малоброен като членска маса, дейността му е следена както от западните радиостанции, така и от Държавна сигурност.

Появата на т. нар. „неформални“ организации обаче все още не може да разклати властта на БКП. Организациите все още са малобройни, събранията им са по домовете на техните лидери, а активистите им са внимателно следени. Исканията им все още са ограничени - от екологични каузи през спазване на принципите на „преустройство“ и „гласност“ до предоставяне на юридическо право за сдружаване.

„Голямата екскурзия“ и активизирането на протестите

Положението се променя през късната пролет и лятото на 1989 г. През май 1989 г. започват т. нар. „майски събития“, масови протести на българските турци, които искат връщането на старите си имена. Протестите са потушени с цената на човешки жертви, а България изпада в тежка международна изолация. В отговор на 29 май 1989 г. Тодор Живков обявява по телевизията, че българските турци могат „свободно“ да напуснат страната и да заминат. В държава като България, в която пътуването в чужбина, особено в държава от „другия лагер“,

е почти невъзможно, това всъщност означава сигнал за прогонването на българските турци. И точно това се случва. През следващите месеци страната напускат 310 000 български турци, прогонени от българските власти. Хората са принудени да продават на безценица своето имущество, да съберат за дни каквото могат от собствеността си и да напуснат страната. На граничните пунктове се извиват дълги опашки от нещастни хора, които създават впечатление повече за бежанци, отколкото за доброволни емигранти. Кадрите обикалят медиите по целия свят, България се превръща в символ на страна, която извършва тежки нарушения на човешките права. Събитията остават в историята с циничното име, дадено на този процес от властите: „Голямата екскурзия“.

Това е сигнал и за активизирането на гражданските организации. В началото на май 1989 г. над 130 души съставят подписка, в която издигат умерени искания за политически промени като по-голяма свобода на медиите, свобода на сдружаването, създаването на правова държава. Петицията, озаглавена „Декларацията за основните принципи на гласността и преустройството в НР България“, е внесена в Народното събрание.

Влошава се и икономическото положение в страната. През втората половина на 80-те години външният дълг на България достига около 11 млрд. долара, което се равнява на около 100% от брутният вътрешен продукт. Това е непосилно бреме, което не може да бъде финансирано без външна подкрепа, но нито икономическото състояние на държавата позволява получаването на нови заеми, нито политическото ръководство може да разчита на подкрепата на по-големи държави като например Съветския съюз. „Голямата екскурзия“ стоварва допълнително бреме, тъй като лишава страната от ценна работна ръка.

Спадащата популярност на режима се усеща и сред младите хора. Недоволството на младежта е уловено и изразено от филми като „Вчера“ на режисьора Иван Андонов, показан през 1987 г. и „Маргарит и Маргарита“ на режисьора Николай Волев. Сред младежите сила набират различни контракултурни тенденции, появяват се нови групи, чиито текстове са показателни за абсурда на живота в комунистическа България (като напр. *Директор на водопад* на Милена).

9 и 10 ноември 1989 г.: краят на комунизма в Европа и България

През лятото на 1989 г. в Източна Европа започват да текат драматични събития. Проведената през пролетта на 1989 г. в Полша кръгла маса между управляващите и легализираната опозиция е последвана през юни 1989 г. от първите частично свободни избори, които показват огромната популярност на антикомунистите, обединени в профсъюза „Солидарност“. В началото на 1989 г. Унгария поема по пътя на политически реформи. През есента на 1989 г. демонстрации започват и в другите страни от Източна Европа, а начело на революцията в Чехословакия се утвърждава Вацлав Хавел. Протести започват и в Германската демократична република (ГДР), където в средата на октомври също е заменен дългогодишният ръководител на страната. Основното искане в Източна Германия е свързано със свободата на пътуване, което означава отваряне на границата и събаряне на Берлинската стена, разделяща двете части на Берлин. На 9 ноември 1989 г. властите в ГДР оповестяват,

Sofia Platform

че гражданите могат свободно да преминават границата. Това е денят, в който Берлинската стена „пада“, през следващите дни гражданите започват спонтанно да я разрушават, а кадрите се предават от телевизиите по целия свят. Положението в Източна Германия излиза извън контрол, настъпил е краят на комунизма в Европа.

Този контекст ускорява събитията и в България. Особено драматични са събитията около т. нар. „Екофорум“, международен екологичен форум, посетен и от западни представители. Събитието се превръща в повод за активизирането на всички неформални организации. На 26 октомври в градинката пред тогавашния ресторант „Кристал“ в София активисти събират подписи за петиция с екологични искания, но акцията им е разтурена насилствено. На 3 ноември Независимото сдружение „Екогласност“ организира първата голяма демонстрация в София, в която се включват няколко хиляди души. За пръв път на нея се чуват и кратки скандирания за „Демокрация“. Събитието е отразено от присъстващите чуждестранни журналисти, най-важна от които е кореспондентката на радио „Свободна Европа“ Румяна Узунова, емигрант от 1980 г., която следи и дава глас на всички неформални сдружения.

Събитията предопределят съдбата на Тодор Живков. Изоставен от своите съветски патрони, срещу него се обявяват външният министър на страната Петър Младенов и министърът на отбраната Добри Джуров, както и влиятелният член на ръководството на партията и поддържащ близки контакти със съветското ръководство - Андрей Луканов. Така на заседание на Политбюро на Централния комитет (ЦК) на БКП от 9 ноември 1989 г. се стига до оставката на Тодор Живков. Смяната на партийния водач е съгласувана и със съветското посолство в София. Оставката е официално приета на Пленум на ЦК на БКП, проведен на следващия ден, 10 ноември, и оповестена по националните медии. Телевизионните кадри запечатват обърквания и невярващ израз на лицето на Тодор Живков. На негово място за нов ръководител на партията и държавата е избран дългогодишният министър на външните работи Петър Младенов.

Също както и в другите страни в Източна Европа промяната води до активизиране на протестите и ескалация на исканията, които от екологични и правозащитни се превръщат в политически искания за демокрация, свободни избори и дълбока политическа промяна. Първият резултат от тази политизация е разделението сред единните до този момент опозиционни дейци. Част от тях, поставили си за цел единствено свалянето на Тодор Живков, остават в редиците на Комунистическата партия, с надеждата за нейното реформиране. Друга част се обявява за радикална антикомунистическа опозиция и започва да организира митинги, на които да настоява за политическа промяна. Първият такъв митинг е проведен на 18 ноември 1989 г. пред храм „Св. Александър Невски“, а след това те стават все по-масови. Антикомунистическата опозиция се обединява около създадения на 7 декември 1989 г. Съюз на демократичните сили (СДС), за лидер на който е избран Желю Желев, в който влизат и възстановените традиционни политически партии, най-важни сред които са Българският земеделски народен съюз (БЗНС), Българската социалдемократическа партия (БСДП) и Демократическата партия.

Sofia Platform

Ръководството на БКП също се опитва да се представи за носител на промяната, да мобилизира подкрепа, да свиква митинги, като в същото време приема важни промени, които засягат цялата страна и общество. На 29 декември 1989 г. под натиска на опозицията е взето решение да започне процес за връщането на имената на българските турци. На 15 януари 1990 г. Народното събрание гласува отмяна на чл. 1 от Конституцията, който гарантира ръководната роля на БКП. Договорено е провеждането на кръгла маса, която да определи принципите за преход от комунистическа към демократична система. Кръглата маса заседава от 16 януари до 15 май 1990 г. Предавана по двете национални медии, тя взима решения за разформироването на Държавна сигурност и провеждането на свободни избори за Велико народно събрание, което да изработи нова демократична конституция на страната.

Кръглата маса подпечатва мирния характер на прехода в България. Избегнат е етническият конфликт, който в тази ситуация далеч не изглежда невъзможен. Избегнато е и задълбочаването на политическата конфронтация. Събитията в съседна Румъния доказват, че негативният сценарий не е невъзможен. Там Николае Чаушеску остава непоклатим начело на партията и държавата и се опитва да потуши със сила избухналите през декември 1989 г. демонстрации. В сблъсъците загиват стотици хора, а това предопределя и съдбата на самия Чаушеску. Революцията завършва с бърз съдебен процес, след който той и неговата съпруга са екзекутирани.

30 години след края на комунизма събитията от 1989 г. продължават да се оценяват нееднозначно от българската общественост. Но въпреки споровете, а и различните житейски перспективи към тези събития, в драматичните дни и месеци на 1989 г. България успява да избегне най-лошите сценарии и да се впише в по-общите процеси, направени в перспектива възможно обединението на европейския континент. Това се дължи главно на току-що зародилото се гражданско общество, в центъра на исканията на което стоят защитата на правата на човека и екологичните каузи.